

Oponentský posudek

diplované práce **Miriam Pavlíkové**
Statické a dynamické charakteristiky lingvopalatálního kontaktu českého /ř/
FÚ FF UK v Praze, 2013

Diplovaná práce M. Pavlíkové se zabývá zkoumáním lingvopalatálního kontaktu při realizaci vibranti fáze fonému /ř/. Jako metodu autorka zvolila elektropalatografii, při níž je místo kontaktu jazyka a paterní části zaznamenáváno prostřednictvím elektrod na umělém patře.

Jedná se o téma přínosné ze dvou hledisek: a) jednak z hlediska vybraného fonému /ř/, neboť jeho vlastnosti jsou stále předmětem diskusí, b) jednak z hlediska ověření vlastní metody, kterou nelze, zejména pro svou finanční náročnost, uplatňovat běžně a v širokém měřítku.

Po Úvodu následuje první část z teoretických kapitol (2.1–2.6). Autorka nejdříve vymezuje skupinu *rhotics* a její podskupinu *vibranty*, do které se /ř/ většinou zařazuje, a dále nahlíží na /ř/ z různých úhlů. Zabývá se např. způsoby transkripce /ř/, odrážející nejasnosti kolem přesného vymezení charakteristik /ř/, historickým vývojem tohoto fonému a jeho rozšířením na českém území.

Jednotlivé poznámky k této části:

- V oddílu 2.1.1 Vibranty (s. 12 n.) uvádí autorka číselné údaje o frekvenci „vibranty [r]” ve světových jazycích, ovšem bez odkazu na zdroj, ze kterého čerpá. Zároveň prosím o potvrzení, zda se uvedený údaj 75 % skutečně týká „vibranty [r]“ („voiced dental or alveolar trill“).
- V oddílu 2.3, který se týká transkripce ř, jsou v textu dvě drobné nepřesnosti (str. 13 n.). a) Autorka píše o tom, že „ani jedno z těchto diakritických znamének není vhodné“, přičemž v předchozím textu, které se uvedená formulace týká, je uvedeno právě jedno diakritické znaménko. b) Pro zápis ř, který užívají autoři Ladefoged a Maddieson, uvádí autorka dvakrát týž symbol, přičemž z textu je zřejmé, že mají být uvedeny dva různé symboly.
- V části, která se týká asimilace znělosti (str. 13–14), bych uvítala explicitní vyjádření o chování ř v kombinaci se sonorami přes hranici slov.
- Autorka uvádí, že „znělá varianta [ř, JV] často podléhá částečné nebo úplné desonorizaci” a odkazuje na studii Machače z r. 2008, s. 110 (str. 14). Proč, když už má autorka studii v ruce a pracuje s ní, neuvede konkrétní údaj? Přitom ze zkoumaných frikativ vykazovalo podle zmiňované studie právě [ř] nejvyšší míru desonorizace (58,0 %, a to v intervokálním postavení)!
- Důležitá je poznámka o podílu ř na deklinačních, konjugačních a slovtvorných alternacích v češtině. K celistvosti výkladu by jistě přispěly údaje o četnosti ř v češtině a jeho kombinačních vlastnostech.
- Poněkud zavádějící je (vzhledem k obsahu vlastní kapitoly a kapitoly předchozí) název kapitoly 2.5 *České ř v proudu řeči* (str. 14).
- Údaje k rozšíření hlásky ř na našem území (oddíl 2.6.1., str. 15) by bylo možné čerpat také z *Českého jazykového atlasu* (zejména 5. díl Hláskosloví, Praha: Academia, 2005).
- Autorka v práci vyčleňuje samostatný oddíl 2.6.2 *Změna r' > ř ve slovanských jazycích* (str. 15–16). Tento oddíl se sestává z pouhých 3 vět (4,1 řádku). Autorka pouze zmiňuje polštinu, zbytek je věnován slovenštině. Přitom v oddílu 2.2 *Podobné hlásky v jazycích světa* (str. 12) uvádí, že „srovnatelná hláska se objevuje v některých polských nářečích a v lužické srbštině“. Pokud se autorka rozhodne takovýto oddíl samostatně zařadit, což by ani nebylo nutné, měla by ho zpracovat pečlivěji a propojit údaje získané z různých zdrojů a při různých pohledech na věc. V této souvislosti by jistě nebylo bez zajímavosti pokusit se zjistit, jaká je současná situace – co se týká ř – v kašubštině, pro kterou se výskyt ř tradičně také uvádí a která je nyní na vzestupu.

V další teoretické části autorka shrnuje dosavadní údaje k artikulačním charakteristikám ř (kap. 2.7). Výklad (celkově 8 stran) je podrobný a přehledně zpracovaný. M. Pavlíková srovnává a náležitě komentuje názory a poznatky různých autorů. Text je vhodně doplněn obrazovou složkou, zejména palatogramy. Pozn. Do výkladu autorka zařadila i názorný oscilogram a spektrogram (str. 25); bylo by dobré jasně uvést, že se jedná (s největší pravděpodobností) o výstup z jejího vlastního výzkumu.

S obdobnou pečlivostí je zpracována i kapitola týkající se akustických charakteristik (kap. 2.8). Podstatná část je věnována spektrálním momentům, do níž autorka zařadila i výsledky své dílčí sondy, která předcházela vlastnímu výzkumu prezentovanému v DP. V ní ověřovala místo tvoření neznělého [ř] s hláskami [s š]. Podle výsledků této sondy vzniká šum u ř na podobném místě jako u š (str. 12).

K textu bych měla dvě drobné, upřesňující otázky: a) K materiálu – 8 studentů vytvořilo dvojice a každá dvojice přečetla 1x 39 dialogů? b) V grafech, které se týkají vlivu následující hlásky je uveden “vokál” a “labializovaný vokál” (str. 31); je skupina „labializovaný vokál“ podmnožinou skupiny „vokál“?

3. kapitola teoreticky objasňuje principy a způsob užití metody *elektropalatografie*, kterou autorka zvolila jako základní pro svůj výzkum. Výklad je fundovaný, autorka se v něm opírá zejména o zahraniční studie. Je zřejmé, že diplomantka je s metodou velmi dobře obeznámena. Je pozitivní, že si uvědomuje úskalí a omezení, které s sebou tato metoda nese.

4. kapitola otevírá praktickou část DP. Autorka popisuje získání zvukového materiálu a aplikaci metody elektropalatografie. Pro vyhodnocování dat zvolila autorka tzv. metodu kontaktních indexů, konkrétně index anteriority CA. Vzorec pro jeho výpočet pro potřeby své práce vhodně upravila. Doplňující dotaz. Autorka píše, že systém EPG umožňuje pouze omezenou délku nahrávky (str. 42). Jaká je tedy možná „kapacita“ systému a čím je tato kapacita ovlivněna?

Jako materiál autorka zvolila 4 typy čteného textu:

- a) logatomy VřV,
- b) jednoslabičná slova,
- c) „víceslabičná slova začleněná do nosných frází“

Pozn.

1. Příloha ukazuje, že nosná fráze je stále táž *Zopakuj ... ještě jednou* (str. 80–81), ačkoli čtenář z formulací v textu nabývá dojem, že nosných frází bylo více (str. 42).
2. Autorka hovoří o tom, že pracuje s “víceslabičnými slovy” (str. 42). Procházením konkrétních položek v příloze (str. 80–81) zjistíme, že o víceslabičné slovo se jednalo pouze v 1 případě (tříslabičné *pobuřuj*), jinak šlo o slova dvojslabičná (23 případů) a 2 slova jednoslabičná.

- d) dvojslabičná slova v mediální pozici třítaktových vět.

Pozn. Charakteristiku materiálu sub d) vytvořila JV; autorka MP jej charakterizuje pouze jako „krátké věty“ (str. 42, 81), příp. „věty o třech slovech“ (str. 42). Ve vyjádření „o třech slovech“ je navíc hrubá nepřesnost, neboť 4 položky z 10 jsou věty typu *Pak se ponoř rychle*. (str. 81)

Přesný text položek je uveden v Příloze 1. Jak autorka uvádí, při tvorbě materiálu brala v úvahu různé aspekty: pozici hlásky ve slově, hláskové okolí, (ne)znělost hlásky.

Výhradu mám k popisu výchozího textového materiálu (viz také poznámky výše). Tento popis je veden spíše v obecné rovině a je málo přehledný; uvítala bych např. zobrazení v tabulce, kód či jiné jasné označení pro jednotlivé typy materiálu, které by se využilo pro odkazování v dalších částech práce.

Je zřejmé, že autorka nad skladbou materiálu přemýšlela, konkrétní představu si však musí udělat čtenář sám z uvedené přílohy (viz také již řečené).

- Postrádám zejména uvedení počtu výskytu znělých a neznělých variant, nejlépe dále diferencovaného podle okolí. K tomu se váže další poznámka. V posledním typu materiálu (sub d)) se *ř* vyskytuje na mezislovní hranici na konci slova, v kontaktu se slovem začínajícím na konsonant; jedná se o 5 a 5 vět. V jedné pětici jde o kombinaci s následující znělou párovou. Ve druhé pětici se jedná o výskyt neznělé varianty *ř*, autorka však nerozlišuje, podle mého názoru důležitý fakt, zda se jedná o kombinaci s neznělou párovou (2 případy), nebo o kombinaci se sonorou (3 případy). Považovala bych za systematictější tyto případy odlišit a zahrnout je „v plném počtu“.
- Na více místech DP autorka zmiňuje důležitost „pozice *ř* vzhledem k přízvuku“. Tento aspekt není řádně vysvětlen (viz také dále komentář ke kap. 5.2) ani číselně vyjádřen.
- Podle jakých kritérií bylo postupováno v (ne)zahrnování kombinací *ř* s dlouhými vokály a diftongem *ou*? (Např. v nosné frázi je slovo *dřou*, nikoli však nabízející se paralelní *třou*, str. 81.)

Autorka vícekrát zdůrazňuje, že čtené (roz. uměle vytvořené texty) byly zvoleny také s ohledem na „možnost větší kontextové variability“ (např. str. 42). Jakou kontextovou variabilitu a v jakém rozsahu měla autorka na mysli? Např. ve větách v kombinaci se znělými párovými jsou následující dvojice *...zamiř dobře, ...zaměř dobře – ...uvař hodně, ...ponoř hodně* (čtveřici doplňuje *...zakuř dýmku*, tj. opět souhláska [d]); v kombinaci s neznělými/sonorami takovéto dvojice nejsou, souhlásky se neopakují. Pozn. *ř* se ve větách vyskytuje také v „necilových“ pozicích, 2x ve slově *dobře* – viz výše, 1x ve slově *přesně*.

Materiál nahrálo 7 mluvčích, 4 ženy a 3 muži. Jednou z mluvčích je i autorka práce (jak sama uvádí na str. 42); mohla by odtajnit, která z mluvčích F1–F4 je tedy zároveň autorkou práce?

Mohla by diplomantka komplexně popsat průběh a okolnosti nahrávání? Autorka uvádí, že analyzované položky byly nahrávány „nejednou s texty zaměřenými na jiné hlásky“ a že „celková doba nahrávání nepřesáhla 30 minut“ (str. 43), dále se hovoří o adaptaci na umělé patro o délce minimálně 30 minut (str. 42 d.). Každý z mluvčích byl tedy „zaměstnán“ cca jednu hodinu? Mohla by autorka upřesnit, jaké je trvání vlastní hrubé nahrávky jednoho mluvčího (text ř, text „jiné hlásky“). Méně zřetelná je formulace: „Sekvence VřV a slova se nahrávala po skupinách tří nebo pěti slov, ostatní vždy samostatně.“ (str. 43 n.); má patrně souvislost s tím, že „každé z pseudoslov a jednoslabičných slov bylo nahráváno třikrát“ (str. 42).

Kapitola 5 přináší na základě získaných údajů vlastní výsledky.

Autorka nejdříve z nahraného materiálu pro další zpracování vylučuje položky, u nichž elektropalatograf nezachytil žádný kmit, a náležitě tuto skutečnost vysvětluje (zejm. str. 47). Neuvádí však explicitně, kolik případů bylo tedy nakonec do analýz zahrnuto. Čtenář si domýšlí, že se patrně jedná o data, která korespondují se sloupcem 3 v tabulce 2 uvedené o 3 stránky dříve (str. 44). Pro úplnost by bylo v této tabulce vhodné uvést také celkový počet položek (údaj není vůbec od věci, neboť u M3 je nižší počet položek než u ostatních mluvčích).

Další poznámky ke kap. 5.1 *Přítomnost kmitu*.

- V první větě autorka píše, že „kvantifikace kmitů není naším prvořadým zájmem, proto uvádíme pouze...“ (str. 44), přičemž v dalším textu uvádí i podrobnější údaje. Touto ne zcela vhodnou úvodní formulací si autorka zbytečně snižuje přínos práce, protože uváděné údaje, ač jsou „vedlejším produktem“ zcela jistě přispívají k rozmnožení údajů o ř v češtině a jeho interpersonální variabilitě.
- Na str. 48 poukazuje autorka na srovnání s tabulkou 1; čtenář je nucen pátrat, kde se zmíněná tabulka nachází (postupně se zpětně prolistuje až na str. 39).
- V komentáři k tabulce 3 (str. 48 n.) se uvádí, že „průměrně je při kmitu ř kontaktována alespoň jedna elektroda z první řady“. Je tedy kontaktována „průměrně jedna elektroda“, nebo „alespoň jedna elektroda“?
- U tabulku 4 (str. 48) se nabízí otázka, zda by nebylo užitečné se vyjádřit k poměru kontaktovaných elektrod v 1. a 2. řadě u jednotlivých mluvčích. Nápadné jsou hodnoty zejména u mluvčích F3 a F4. V jednom z následujících oddílů (str. 49) se ukazuje, že mluvčí F3 a F4 skutečně vykazují významné odlišnosti.
- V tabulkách 3 a 4 (str. 48) je uveden pouze průměr hodnot, ale žádný ukazatel variability.

V kap. 5.2 autorka zkoumá vztah dosažených hodnot indexu anteriority CA a vybraných aspektů (mluvčí, znělost, hláskový kontext, pozice ve slově apod.). Každému z faktorů věnuje samostatný oddíl, ve kterém stručně komentuje nejdůležitější dosažené výsledky. Výklad je vždy doprovázen názorným grafickým zobrazením. U grafů 8–18 by bylo užitečné sjednotit měřítko osy y, která uvádí hodnoty CA. Pro názvy grafů by bylo vhodné najít jinou formulaci: samotné grafy neuvádějí „vliv“ daného aspektu na CA, nýbrž hodnoty CA s ohledem na daný aspekt. (Tytéž poznámky platí i pro grafy 19–31 v kap. 5.3.)

Další poznámky ke kap. 5.2:

- U vlivu mluvčího by jistě bylo užitečné srovnat vzájemně skupinu žen a skupinu mužů.
- Vliv znělosti na hodnoty CA se ukázal jako signifikantní. V textu citelně chybějí údaje o počtu analyzovaných případů znělá/neznělá.
- Zkoumala autorka míru desonorizace? Viz v teoretické části poznámka o velké míře desonorizace (str. 14), a to i v intervokální pozici (viz text tohoto posudku výše).
- U aspektu „kontext“ bylo by jistě možné ze zpracovávaných údajů vytěžit více. Komentáře jsou až příliš stručné. Otázkou je například vliv kontextů v rámci znělých variant ř a v rámci neznělých variant ř. Zaujme velký rozptyl pro kombinaci ř + následující konsonant (což jsou kombinace, které v analyzovaném materiálu nastávají pouze přes hranici slov, tj. pro materiál „věty“; k překryvu aspektů viz dále).
- Autorka prověřuje vliv „polohy ř vzhledem k přízvuku“ (str. 53) na hodnoty CA. Tuto (či podobnou) vágní formulaci používá autorka v práci opakovaně. Není zřejmé, co má autorka na mysli; komentář k tomuto tématu zahrnuje 4,5 řádku. Grafy taktéž mnoho neobjasní. Objevují se v nich popisky „pozice /ř/ - po přízvučné“, „pozice /ř/ - před přízvučnou“, „pozice /ř/ - mezi přízvučnými“ (str. 54). Nabízí se mnoho otázek: Po přízvučné „??“ (slabice?)? Pozice „v přízvučné“ se nevyskytuje? Který materiál byl zahrnut? Všechny typy, včetně logatomů a izolovaných slov? Ve frázi „Zopakuj čtyři ještě jednou?“ byla pozice /ř/ vyhodnocena jako „po přízvučné“, „před přízvučnou“ nebo „mezi přízvučnými“? Nebo má snad autorka na mysli po přízvučné „hláse“? (viz str. 72 v Diskusi).

V kap. 5.3 zpracovává autorka výsledky zvláště pro jednotlivé mluvčí. Charakter a způsob zpracování je obdobný jako v kap. 5.2, některé údaje se opakují.

V kap. 5.4 autorka u jednotlivých mluvčích stručně charakterizuje dynamické vlastnosti lingvopalatálního kontaktu ř. Komentář je u doprovázen vždy jedním zobrazením realizace ř (oscilogram, spektrogram, palatogram) z použitého analyzačního softwaru.

V Diskusi (kap. 6) se kromě již dříve probíraných faktorů nově objevuje např. explicitnost výslovnosti jednotlivých mluvčích a jejich tempo (str. 71), dále autorka navrhuje způsob zjišťování míry adaptace mluvčích na přítomnost umělého patra (str. 70).

Důležitá je část, ve které se autorka věnuje srovnání výsledků předchozí sondy zkoumající spektrální momenty s výsledky měření indexu anteriority a interpretaci možných příčin rozdílů.

Autorka také správně upozorňuje na překryv zkoumaných aspektů, např. pozice ř ve slově a kategorie následující hlásky (str. 71–72). Za úvahu stojí, zda by tento překryv neměl být uváděn již dříve, přímo u jednotlivých aspektů (kap. 5.2 a 5.3).

Ocenila bych // méně konverzační styl – viz např. „použitá metoda [...] se [...] ukázala jako lehce problematická“ (str. 70), „proto nám nezbyvá než se smířit s tím, že závěry nebudou tak zobecnitelné, jak bychom si přáli“ (tamtéž). Pozn. k formulacím a stylu z jiných částí práce: na str. 42 (podobně také na str. 70) autorka píše, že „artikulační výzkum vykazuje vysokou variabilitu“. Patrně na mysli spíše to, že výsledky získané na základě výzkumu artikulace vykazují vysokou variabilitu. Také bych doporučila zvážit, zda v psaném odborném textu užívat hovorový výraz *třech* pro genitiv číslovky *tři* (v DP opakovaný výskyt).

Závěr (kap. 7) shrnuje přehledně základní dosažené výsledky a naznačuje možné směry dalšího bádání. Je potěšující, že autorka, jak v závěru sama sděluje, problematiku dále rozpracovává.

K již uvedeným komentářům k práci s odbornou literaturou připojuji další jednotlivé poznámky.

- Výklad týkající se artikulace (kap. 2.7) je z větší části založen na práci J. Chlumského z r. 1911, tato práce však není v závěrečném přehledu literatury uvedena.
- Autorka cituje také studii M. Romportla *Ř und das tschechische Konsonantensystem*, a to ze sebraných studií *Studies in Phonetics* z r. 1973, kde je tato studie s menšími úpravami přetištěna; v závěrečném přehledu literatury však uvádí dataci 1967, což je rok původního vydání studie ve *Phonetica Pragensia*.
- Je chvályhodné, že v textu práce používá diplomantka u zahraničních autorek přechýlené podoby s -ová. V odkazu by však již měla být uvedena podoba nepřechýlená (nikoliv tedy např. Shadleová & Mairová, 1996 (str. 28)), tak aby odkaz korespondoval s bibliografickým údajem v závěrečném přehledu.
- V přehledu literatury autorka u tří titulů uvádí také stránku (u monografií), resp. pouze stránku (u studií), ze které cituje (viz publikace Balašové, Dankovičové, Ohnesorga).
- Na *Internetovou jazykovou příručku* (umístěnou na webových stránkách ÚJČ AV ČR) je zvykem odkazovat pod právě uvedeným názvem, nikoli pod názvem „Ústav pro jazyk český AV ČR (2008): *České ř. Internetová jazyková příručka Ústavu pro jazyk český Akademie věd ČR*“ (viz str. 78, položka oddílu Literatura) či „ÚJČ (2008)“ jak poněkud méně průhledně odkazuje na výše uvedenou položku autorka z textu.
- V přehledu literatury autorka neuvádí, pokud se jedná o jiné než 1. vydání: u publikace B. Hály (1967) se jedná o 2. vydání, podobně u D. Kutálkové (2005) o 4. vydání.
- Forma stránkování v přehledu literatury má několik podob: str. 141–154, str. 307–11, str. 105 – 116.

Po grafické stránce je práce velmi pečlivě zpracována, ať už se jedná o obrazovou dokumentaci či názvy kapitol a podkapitol či poznámek pod čarou. Obsahuje jen minimum překlepů.

Diplomantka splnila všechny náležitosti kladené na diplomovou práci. Prokázala schopnost provést kvalitní, teoretickým zázemím podložený výzkum a získané údaje adekvátně zpracovat. Poznámky a komentáře necht' jsou brány pozitivně jako doporučení pro další práci a jako důkaz toho, že zpracovávané téma a předkládané výsledky posuzovatele zaujaly a přiměly k přemýšlení.

Práci doporučuji k obhajobě a navrhuji hodnocení *velmi dobře*.

PhDr. Jitka Veroňková, Ph.D.

Praha 30. května 2013